

About the Bibliography of Persian Works Published in the Subcontinent (India, Pakistan, Bangladesh)

Qasem Safi¹

1. Department of Planning and Management, Faculty of Environment, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: qsafi@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Review Article

Article history:

Received 26 October 2024
Received in revised form 11 December 2024
Accepted 22 December 2024
Available online 30 December 2024

Keywords:

written heritage,
cataloging,
persian printed works,
library archives,
digital information sources,
history of printing,
subcontinent

ABSTRACT

Objective: This article aims to introduce and highlight key aspects of a seven-volume bibliographic collection of Persian works published in the Indian subcontinent (India, Pakistan, and Bangladesh), compiled by Dr. Aref Noshahi. Drawing on his extensive experience in cataloging across various archives and libraries.

Method: This study is applied in nature and, in terms of data collection and analysis, follows a longitudinal, scientific, descriptive, and comparative approach. It considers temporal criteria and historical periods from the inception of the printing industry up to the year 2023, with a focus on the factors that have influenced changes in the publishing industry over time.

Results: The documentation and introduction of Persian works printed in the subcontinent aim to inform scholars and literati and respond to the needs of those seeking familiarity with various subjects addressed in the region. These efforts support the use of such works in academic research and enhance the role of researchers in producing and presenting scientific knowledge. This, in turn, lays a solid foundation for future studies, improves researchers' skills in theoretical, academic, and educational literature, fosters communication and collaboration, and strengthens shared cultural foundations.

Conclusion: The exploration and presentation of the seven-volume bibliographic collection compiled by Dr. Aref Noshahi represent a significant scholarly achievement in preserving and promoting the Persian literary heritage of the Indian subcontinent. By offering a detailed account of the historical development of cataloging practices and the publication of Persian works from the advent of print to the present day, this article underscores the enduring influence of Persian language and literature in South Asia. The study not only provides a valuable resource for researchers, historians, and librarians but also encourages further academic inquiry into cross-cultural literary exchanges and the shared intellectual traditions of Iran, India, Pakistan, and Bangladesh. Ultimately, this work contributes meaningfully to the field of bibliographic studies, reinforces the importance of historical documentation, and supports the continued growth of scholarly communication across borders.

Cite this article: Safi, Q. (2024). About the bibliography of Persian works published in the subcontinent (India, Pakistan, Bangladesh). *Academic Librarianship and Information Research*, 58 (4), 1-12. <http://doi.org/10.22059/jlib.2025.385899.1761>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22059/jlib.2025.385899.1761>

Publisher: University of Tehran.

Introduction

The profound influence of Iranian culture and literature in other regions—particularly in the Indian subcontinent—has long drawn the attention of researchers, especially regarding the need for an independent and essential source that identifies both manuscript and printed materials. The absence of such a comprehensive resource in educational and research contexts has been a major concern for manuscript scholars and bibliographers for many years. Despite the fact that one of the fundamental challenges in the field of information science and knowledge studies is the lack of robust theoretical foundations in the bibliography, editing, and publishing—both physically and digitally—of the written heritage, many Persian manuscripts have fortunately been identified, compiled, and published in Iran and in countries such as India, Pakistan, and Bangladesh. Bibliographers have made significant efforts to introduce the works of earlier generations and to maintain intellectual continuity with the literary and artistic heritage of the past, thereby helping to map and facilitate access to the rich and expansive world of Persian culture for researchers and those interested in historical texts.

The printing industry entered the Indian subcontinent in the late 18th century, initially focusing on the publication of scientific works, with limited attention given to Persian texts. However, from the late 18th century onwards, Persian books began to be published more consistently, reaching a peak during the 19th century and the first half of the 20th century. During this time, the subcontinent became a major hub for the publication of Persian books, serving not only the region itself but also neighboring countries such as Afghanistan.

In later years, a number of bibliographers turned their attention to compiling bibliographies of Persian works, not only in Iran but also across other regions. Among them, Dr. Aref Noshahi undertook a serious and determined initiative to compile a bibliography of Persian printed works in the Indian subcontinent—a region rich in the intellectual and literary legacy of Persian-speaking scholars, philosophers, and writers. His goal was to provide a comprehensive index of book titles, subject areas, authors, and other relevant bibliographic information, thereby filling a significant gap in the field and offering a scientifically structured, well-organized, and accessible resource for scholars and information centers.

Research into the bibliography of Persian printed works in the Indian subcontinent (India, Pakistan, and Bangladesh) is of considerable academic importance and necessity. The seven-volume bibliographic collection compiled by Aref Noshahi is the first and most comprehensive source of its kind, encompassing approximately 11,000 titles of Persian works published from the advent of the printing industry in the region up to 2023. Given the subcontinent's rich historical ties to Persian language and literature and its pivotal role in the development and dissemination of Islamic culture, this collection provides scholars of Persian studies with access to authentic, documented sources that support deeper analyses in literature, philosophy, and cultural history. Furthermore, due to the scattered nature of these works and the difficulty in accessing related information, such a bibliography significantly

facilitates literary and scientific research and contributes to a deeper understanding of the cultural interactions between Iran and the Indian subcontinent.

This article aims to introduce and highlight key aspects of a seven-volume bibliographic collection of Persian works published in the Indian subcontinent (India, Pakistan, and Bangladesh), compiled by Dr. Aref Noshahi. Drawing on his extensive experience in cataloging across various archives and libraries, Dr. Noshahi has collaborated with numerous archival and library institutions over the years. His efforts have established him not only as a researcher in the fields of manuscript and print cataloging, textual editing, and authorship, but also as a professional expert in comparing archives and libraries and identifying written sources. The article presents a historical overview of the emergence and development of cataloging in public, governmental, and private library archives. It also examines its historical evolution and underscores Dr. Noshahi's significant role in the history of librarianship in both the subcontinent and Iran. Additionally, it aims to inform and support researchers and enthusiasts in accessing lists of Persian works published in the subcontinent, as well as their references, printed sources, scientific contributions, and historical achievements beyond the borders of Iran. Furthermore, the article sheds light on the history of Persian publications, the authors of key reference sources in the region, and offers an overview of the status of the Persian language and literature throughout history, particularly within the literary heritage of India, Pakistan, and Bangladesh.

Method

This study is applied in nature and, in terms of data collection and analysis, follows a longitudinal, scientific, descriptive, and comparative approach. It considers temporal criteria and historical periods from the inception of the printing industry up to the year 2023, with a focus on the factors that have influenced changes in the publishing industry over time.

Results

The documentation and introduction of Persian works printed in the subcontinent aim to inform scholars and literati and respond to the needs of those seeking familiarity with various subjects addressed in the region. These efforts support the use of such works in academic research and enhance the role of researchers in producing and presenting scientific knowledge. This, in turn, lays a solid foundation for future studies, improves researchers' skills in theoretical, academic, and educational literature, fosters communication and collaboration, and strengthens shared cultural foundations.

Conclusion

The exploration and presentation of the seven-volume bibliographic collection compiled by Dr. Aref Noshahi represent a significant scholarly achievement in preserving and promoting the Persian literary heritage of the Indian subcontinent. By offering a detailed account of the historical development of cataloging practices and the publication of Persian works from the advent of print to the present day, this article underscores the enduring influence of Persian

language and literature in South Asia. The study not only provides a valuable resource for researchers, historians, and librarians but also encourages further academic inquiry into cross-cultural literary exchanges and the shared intellectual traditions of Iran, India, Pakistan, and Bangladesh. Ultimately, this work contributes meaningfully to the field of bibliographic studies, reinforces the importance of historical documentation, and supports the continued growth of scholarly communication across borders.

Author Contributions

The author has read and agreed to the published version of the manuscript.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Ethical Considerations

The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

Not applicable.

پیرامون کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)

قاسم صافی^۱

۱. گروه برنامه‌ریزی و مدیریت، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: qsafi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله مروری تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰ کلیدواژه‌ها: میراث مکتوب، فهرست‌نویسی، آثار چاپ شده فارسی، آرشیو کتابخانه‌ای، منابع اطلاعاتی دیجیتالی، تاریخ چاپ در شبه‌قاره	هدف: نوشته حاضر، شرحی است به معرفی و بیان نکاتی پیرامون مجموعه هفت جلدی کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) که به همت یکی از پیشکسوتان فهرست‌نویسی سامان یافته است و تدوین و نشر آن به سوابق کاری مؤلف آقای دکتر عارف نوشاهی باز می‌گردد؛ زیرا وی علاوه بر تجربه کار فهرست‌نویسی در آرشیوها و کتابخانه‌های متعدد، سالیانی چند با سازمان‌ها و نهادهای آرشیوی و کتابداری، همکاری کرده است و همه اینها سبب شده است تا او به عنوان پژوهشگر فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و چاپی و تصحیح و تألیف آثاری، به عنوان متخصص حرفه‌مند، به مقایسه آرشیوها و کتابخانه‌ها و شناسایی منابع مکتوب بپردازد؛ و ضمن ارائه تاریخچه‌ای از پیدایش ضروری فهرست‌نگاری در آرشیو کتابخانه‌های عمومی، دولتی و شخصی، به تحولات تاریخی آن هم اشاره کند و نقش عمده‌ای را مربوط به تاریخ کتابداری شبه‌قاره و ایران‌زمین به دست دهد. اطلاع‌رسانی و دستیابی پژوهشگران و علاقه‌مندان به آشنایی با فهرست آثار فارسی چاپ شده و مراجع آن در شبه‌قاره و نحوه دسترسی آنان به منابع چاپی و پدیده‌های علمی و دست‌آورد‌های تاریخی در موضوعات مختلف در فراسوی مرزهای ایران. همچنین نمایاندن تاریخ چاپ آثار فارسی و نویسندگان منابع مرجع این دیار و نمایی از وضعیت زبان و ادب فارسی در گذشته تاریخی و در بخشی از تاریخ ادبیات ایران در ممالک هند و پاکستان و بنگلادش. روش پژوهش: به لحاظ هدف، کاربردی و به لحاظ گردآوری و تحلیل داده‌ها، تحقیقات طولی، علمی و توصیفی و مقایسه‌ای است با در نظر گرفتن معیار زمان و مقاطعی از ادوار تاریخی را از آغاز صنعت چاپ تا سال ۲۰۲۳ دربرمی‌گیرد و به عواملی که موجب پیدایی دگرگونی‌ها در صنعت نشر پدید آمده توجه دارد. نتیجه‌گیری: نتایج حاصل از توصیف، معرفی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره برای آگاهی اهل علم و ادب و پاسخ به نیازهای آنان و کسانی است که تمایل دارند با موضوعات مختلف انجام گرفته در شبه‌قاره آشنا شوند و در تهیه پژوهش‌های خود استفاده کنند و نقش تألیفی بیشتری را در ارائه و تولید دانش علمی به دست آورند و قطعاً زمینه‌ای را برای انجام تحقیقات دیگر تقویت می‌کند و در نهایت، مهارت پژوهشگران را در زمینه مناسب ادبیات نظری و پژوهشی و آموزشی ارتقا می‌دهد و باعث توسعه مهارت‌های ارتباطی و همکاری و تقویت مبانی مشترک فرهنگی می‌شود.

استناد: صافی، قاسم (۱۴۰۳). پیرامون کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش). *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، ۵۸ (۴)، ۱-۱۲. <http://doi.org/10.22059/jlib.2025.385899.1761>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تهران.

مقدمه

اهمیت توجه به تأثیر عمیق فرهنگ و ادبیات ایرانیان در سرزمین‌های دیگر به ویژه در شبه‌قاره هند و تأمین منبع بسیار ضروری و مستقل در شناسایی منابع خطی و چاپی که جای آن در منابع آموزشی و تحقیقاتی خالی بوده از امهات اموری است که سالیانی است توجه پژوهشگران نسخه‌شناس و فهرست‌نویس را بدان جلب کرده است. علی‌رغم آن که یکی از چالش‌های اساسی حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، فقر میانی نظری تولید شده در عرصه فهرست‌نویسی میراث مکتوب و تصحیح و چاپ آن آثار به صورت فیزیکی با الکترونیکی و اطلاعات دیجیتال است خوشبختانه تاکنون بسیاری از نسخه‌های دستنویس در ایران و در منطقه هند و پاکستان و بنگلادش، شناسایی و تدوین و نشر یافته و برخی از کتاب‌شناسان در راه معرفی آثار پیشینیان و استمرار پیوند فکری با موارث قلمی و ذوقی گذشتگان تلاش کرده‌اند که گوشه‌ای از جهان پهناور و غنی فرهنگ فارسی را شناسایی کنند و امکان دسترسی به آنها را برای پژوهشگران و علاقه‌مندان به موارث گذشته ممکن سازند.

صنعت چاپ در اواخر قرن ۱۸ میلادی در شبه قاره وارد می‌شود و در چاپخانه‌ها نخست، کتاب‌های علمی را به زیور چاپ می‌آریند و به ندرت به چاپ آثار فارسی توجه می‌شود؛ اما دیری نمی‌پاید که از اواخر قرن ۱۸ تا امروز، مرتب، کتاب‌های فارسی چاپ می‌شود و در قرن ۱۹ و نیمه اول قرن ۲۰، چاپ کتاب‌های فارسی به اوج می‌رسد به نحوی که شبه قاره، مرکز چاپ کتاب‌های فارسی این سرزمین پهناور و ممالکی نظیر افغانستان می‌شود.

بعدها فهرست‌نگارانی علاقه‌مند می‌شوند که در ادامه تدوین فهرست نسخه‌های خطی فارسی، به تدوین کتاب‌شناسی آثار فارسی در ایران و سایر مناطق بپردازند. در این میان آقای دکتر عارف نوشاهی با عزم و اراده جدی تصمیم می‌گیرد با توجه به اینکه شبه قاره یکی از مهمترین مناطقی است که سرشار از آثار ارزشمند به جای مانده از دانشمندان، فیلسوفان و ادیبان فارسی زبان است، کتاب‌شناسی آثار چاپ شده فارسی در شبه قاره را فراهم کند و نمایه‌ای از عنوان کتاب‌ها، موضوعات، اسامی نویسندگان و سایر اطلاعات لازم که مقدورش بوده برای پژوهشگران و مراکز اطلاع‌رسانی به دست دهد و خلأهایی را که در این زمینه وجود داشت پر کند و طبق ضوابط علمی و محتوایی و ساختاری و صفحه‌آرایی مناسب، اثری راهگشا و مناسب، به طبع رساند.

پژوهش در خصوص کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از اهمیت و ضرورت بالایی برخوردار است. مجموعه هفت جلدی کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) که به تألیف عارف نوشاهی پرداخته شده، نخستین و جامع‌ترین منبع در این زمینه است و شامل حدود ۱۱۰۰۰ عنوان کتاب فارسی منتشر شده از آغاز صنعت چاپ در این منطقه تا سال ۲۰۲۳ میلادی است. با توجه به تاریخچه غنی زبان و ادبیات فارسی در شبه‌قاره و نقش کلیدی این منطقه در تکوین و گسترش فرهنگ اسلامی، این کتاب به پژوهشگران حوزه زبان فارسی این امکان را می‌دهد تا به منابع معتبر و مستند دسترسی پیدا کنند که می‌تواند به تحلیل‌های عمیق‌تری در زمینه ادبیات، فلسفه و تاریخ فرهنگی منجر شود. همچنین، با توجه به پراکندگی آثار و عدم دسترسی آسان به اطلاعات مربوط به آنها، وجود چنین کتاب‌شناسی‌ای می‌تواند به تسهیل تحقیقات علمی و ادبی کمک شایانی کند و زمینه‌ساز شناخت بهتر از تأثیرات فرهنگی متقابل میان ایران و شبه‌قاره باشد.

روش مطالعه و پژوهشی که در بررسی مفاد این کتاب‌شناسی انجام گرفته، به لحاظ هدف، کاربردی و به لحاظ تحلیل و تدوین داده‌ها، جنبه تحقیقات طولی و علمی دارد و موضوع، در عمق و به صورت ژرفایی و در نظر گرفتن معیار زمان، مطالعه شده است و شناختی از مجموعه علمی دوره‌ای از تاریخ و موضوع منابع چاپی را به دست می‌دهد و امتیازات و نگاه‌های این اثر را مطرح می‌کند.

پیشینه زبان و فرهنگ فارسی در شبه قاره

زبان فارسی، عمری طولانی و شاید هزارساله در سرزمین شبه قاره دارد و مردم این منطقه، آن را با لهجه و گویش ویژه خویش بیان می‌کنند. در بعضی از دوره‌های قبل مثل عهد مغولان کبیر (کورکانیان یا تیموریان هند)، و دوره حکومت امرای

کلهورا که به نام سلسله‌ای از امیران سند و از اقوام گورکانیان بودند و دوره حکومت امرای تالپور سلسله‌ای دیگر از امیران سند و از اقوام بزرگ بلوچ خوانده و شناخته می‌شوند زبان فارسی، توسعه و پیشرفت پربراری داشته است. در این دوره‌ها و تا حدودی در دوره‌های دیگر سرزمین شبه قاره که روزگاری منطقه‌ای وسیع و قلمروی پهناور و یک پارچه بوده و سپس به کشورهای هند و پاکستان و بنگلادش تقسیم شده است عالمان و ادیبان و شاعران فارسی‌گوی، ارج و منزلت قابل ملاحظه‌ای داشتند و آثار عیدیه‌ای در موضوعات مختلف به این زبان نگاشته می‌شده است و گنجینه‌ای ارزشمند از آثار هنری و نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی آن ادوار به یادگار مانده است.

در واقع، ذوق هنری و شعری فرمانروایان و ارادت و علاقه آنان به رواج زبان فارسی و تلاش در جهت توسعه مناسبات با دربار ایران در گسترش زبان فارسی و تحکیم روابط ایران و شبه قاره، تأثیر بسزایی ایفا می‌کرد. با تأسف دولتهای انگلیس از طرق مختلف و از جمله کمپانی هندشرقی به سرزمین هند رخنه کردند و آن را تحت سیطره استعماری و قیمومت خود درآوردند و به حیث مختلف کوشیدند آرام آرام، زبان فارسی را از رونق و حیز انتفاع بیندازند و افول فرهنگ و ادب پیشرفته ایران را در این سرزمین موجب شوند.

لکن چنان‌که پیشتر اشاره شد دوره طلایی و درخشان زبان و ادبیات فارسی پس از مغولان کبیر (تیموریان هند) علی‌رغم نیت مخرب و تلاش‌های استعمارگرانه بریتانیا در مستعمره کردن شبه قاره و حذف تدریجی زبان فارسی، خوشبختانه با روی کار آمدن خاندان کلهورا در سند (۱۷۱۱-۱۷۸۲ م.) قوت گرفت و آموزش زبان و نشر و نظم فارسی به اوج رسید. کلهورا، زبان فارسی را در دربار محترم شمردند و مکاتبات رسمی را به این زبان انجام دادند و حمایت آنان از فارسی‌گویان باعث تجمع عالمان و شاعران و نویسندگان بزرگ از نقاط دور و نزدیک در دربار آنان شد و آثار ادبی بسیار زیاد در این دوره به تحریر درآمد.

پس از کلهورا، خاندان تالپور (۱۷۸۳-۱۸۴۳ م.) که باز از اقوام بزرگ بلوچ خوانده و شناخته می‌شوند در دوران حکمرانی خود، زبان فارسی را همچنان زبان رسمی و درباری خود قرار دادند و مکاتبات رسمی به این زبان انجام گرفت و امرا خود نیز به این زبان، شعر می‌سرودند و تألیفات زیادی پدید آوردند که اکنون به صورت خطی و چاپی در کتابخانه‌ها و در منازل شخصی بازماندگان این خاندان فرهنگ دوست وجود دارد (صافی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲ و ۱۲۹/ همان، ۱۳۸۲، ص. ۷۱ و ۷۳/ همان، ۱۳۷۴، ص. ۴ و ۴۳).

معرفی مؤلف

پیش از بیان ویژگی‌های کتاب بهتر است به اختصار به معرفی دکتر عارف نوشاهی مؤلف مجموعه کتاب‌شناسی آثار فارسی در شبه قاره اشاره شود زیرا یکی از ویژگی‌های اصلی این اثر بی‌گمان به سابقه کاری و فعالیت‌های حرفه‌ای او باز می‌گردد. عارف نوشاهی در ۶ فروردین ۱۳۳۴ ش/ ۲۷ مارس ۱۹۵۵ م.) در روستای چنبل بخش شیخوپوره ایالت پنجاب پاکستان به دنیا آمد. او از سلسله جلیله نوشاهیه است و تبارش به حضرت حاجی محمد نوشاه گنج بخش یکی از مشایخ بزرگ طریقه قادریه می‌رسد؛ خاندانی که در پاکستان، سنت دیرینه‌ای در خدمات ادبی و عرفانی دارد و در تکوین و رشد شخصیت دکتر نوشاهی بی‌تأثیر نبوده است. هموزادگان وی نیز از آن جمله روان‌شاد دکتر گوهر نوشاهی و زنده‌یاد دکتر خضر نوشاهی که نگارنده با آنان انس و الفتی به تمام داشت از چهره‌های بنام و فرهنگی کوشا در تقویت و گسترش زبان فارسی یاد می‌شوند.

در سال ۱۹۷۷ میلادی که زنده یاد احمد منزوی به مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان پیوست و نگارنده هم مدتی مسئولیت این مرکز را داشتیم، دکتر نوشاهی همکار او شد و در محضرش، لطایف و ظرایف نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی فارسی را آموخت و مأمور بر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان و انجمن ترقی اردو در کراچی گردید و با انتشار این دو فهرست در حلقه فهرست‌نویسان و نسخه‌شناسان آنجا درآمد. بعدها مدتی مدیریت فصلنامه مجله دانش نشر مرکز تحقیقات فارسی را تا پانزدهمین شماره به عهده گرفت. او در سال ۱۹۸۹ میلادی با استفاده از بورس وزارت آموزش عالی ایران به دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران راه یافت و پایان نامه دکتری را با عنوان ((تصحیح ملفوظات خواجه عبدالله احرار نقشبندی، تحریر و تدوین میرعبدالاول نیشابوری متوفی ۹۰۵ هـ)) به راهنمایی استادان دکتر اسماعیل حاکمی، دکتر مظاهر مصفا و دکتر مهدی محقق ارائه داد. او طی اقامت همه‌ساله در تهران، با دانشنامه جهان اسلام و

دائرة المعارف بزرگ اسلامی نیز همکاری تألیفی می‌کرد و بعدها در تألیف دانشنامه زبان و ادب فارسی نیز همکاری نمود و بار دیگر به استخدام مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در اسلام‌آباد درآمد و پس از سه سال همکاری سرانجام به عضویت هیئت علمی دانشکده دولتی گوردن کالج در شهر راولپندی پیوست و در ۲۰۱۴ میلادی با درجه استاد تمامی بازنشسته شد. نوشاهی همزمان تهیه و تدوین کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، چند کار سودمند دیگر نیز سامان داده است از قبیل حالات و تصنیفات محمد هاشم کشمی برهانپوری؛ تصحیح مکتوبات امام ربانی؛ تصنیف شیخ احمد سرهندی مجدد الف ثانی؛ تصحیح رسائل خواجه احرار، ترجمه تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه قاره نوشته معین‌الدین عقیل؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان، اسلام‌آباد؛ سیه برسفید (مجموعه گفتارها و یادداشت‌ها در زمینه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی)؛ با گوهر یکتا (شرح احوال و آثار احمدیارخان یکتا خوشابی شاعر فارسی‌گوی؛ تصحیح مجالس جهانگیری تألیف عبدالستارین قاسم لاهوری؛ تجدیدنظر و بازنویسی فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه گنج بخش تألیف احمد منزوی؛ فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش جلد اول و دوم؛ تصحیح ثواقب المناقب اولیاء الله تألیف عبدالوهاب همدانی؛ و بسیاری آثار تألیفی دیگر.

معرفی کتاب

پاکستان و هند و بنگلادش که شبه قاره نامیده می‌شوند و موضوع این بررسی و نوشتار است، یکی از مهمترین مناطقی در جهان است که از آثار ارزشمند به جای مانده از ادیبان و سخنسرایان و فیلسوفان و دانشمندان فارسی زبان، سرشار است و حفظ و نگهداری و سازماندهی و دسترس‌پذیر کردن آنها از وظایف ملی آن سرزمین‌هاست. بخشی از این میراث به صورت دست نوشته وجود دارد که قسمت اعظمی از آن، در گذشته توسط فهرست‌نگارانی خبره، شناسایی، فهرست‌نویسی و با یاری همکاری زبردست تدوین شده و به طبع رسیده است و دسترسی پژوهشگران و علاقه‌مندان را به مشخصات متون مکتوب به جا مانده ممکن ساخته و نیازهای اطلاعاتی پژوهشگران را کمابیش تأمین کرده است. در کنار فهرست نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپی (سنگی، سربی و الکترونیکی) هم همان اهمیت را دارند که پیرامون نسخه‌های خطی بیان شد و خوشبختانه فهرست‌نویسان متعدد، به این مهم دست یازیده‌اند و بخشی را تدوین کرده‌اند از آن جمله فهرستی است که با عنوان میراث مشترک ایران و هند در کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی در چندین جلد انجام گرفته و هم زمینه ارزشمندی است به تکمیل اثری که جناب دکتر عارف نوشاهی در هفت مجلد، آثار فارسی هند و پاکستان و بنگلادش را شناسایی و معرفی کرده‌اند و کار با ارزش و دامنه‌داری را برای زبان فارسی و نشان دادن پیوندهای ایران و شبه قاره و به عنوان یکی از شواهد عینی این پیوند ایفا نموده و جای نگهداری نسخه‌ها را هم حتی‌المقدور برای خواننده مشخص کرده است. نگارنده نشاط خود را از انتشار مجموعه کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره ابراز می‌دارد و به مدیریت مرکز پژوهشی میراث مکتوب که به انتشار آن اهتمام کرده است دست مریزاد می‌گوید؛ مرکزی که اساساً به بررسی و تصحیح و چاپ و نشر موضوعات آرشیوی میراث مکتوب و انزوا درآوردن آنها از پيله انزوا و موارد دیگر در این زمینه، دست می‌یازد و اکنون شناسنامه سرمایه‌ای را با وجود آن که مخاطب و مطالب آن کم است و مثل منابع مرجع، فراگیری عام ندارد در این آشفته بازار نشر به مرحله طبع و نشر رسانده و به اشتباهی علمی پژوهشگران ایران و شبه قاره، پاسخ داده است. این مجموعه در هفت جلد سامان داده شده است. مؤلف در جلد اول به بیان هدف‌ها و دلایل خود برای تدوین این کتاب می‌پردازد و ضمن معرفی ساختار کتاب، اشاره‌ای به پیشینه تحقیق این زمینه می‌کند و بر این نکته تأکید کرده که در تدوین مجموعه با مشکلات سفر و دیدن کتاب‌ها از نزدیک مواجه بوده است. بنابراین، چنانچه نتوانسته نسخه فیزیکی کتاب‌هایی را ببیند از فهرس دیگران استفاده کرده است و به همین سبب بعضی آثار را با تفسیر بیشتر و بعضی را به اختصار ذکر کرده و تفاوتی بین معرفی آثار وجود دارد و نمی‌توان انتظار داشت که دو عامل وحدت در شناسایی و معرفی هر کتاب و پیوستگی در هر مورد در سراسر متن دیده شود.

مجلدات یکم تا چهارم این اثر، آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره را از سال ۱۱۶۰ تا سال ۱۳۸۶ شمسی / ۱۷۸۱ تا ۲۰۰۷ میلادی دربرمی‌گیرد و در آن قریب ۱۱۰۰۰ عنوان کتاب در بیش از ۲۰۰۰۰ نسخه چاپ ثبت شده است.

مجلدات پنجم و ششم این اثر شامل کتاب‌هایی است که از سال ۱۳۸۷ تا ۱۴۰۲ شمسی / ۲۰۰۸ تا ۲۰۲۳ میلادی در شبه قاره منتشر شده‌اند و افزون بر معرفی بیش از ۳۵۰۰ نسخه فارسی، کتاب‌هایی را که در مجلدات چهارگانه پیشین از قلم افتاده بود دربرمی‌گیرد.

همچنین در این مجلدات به اصلاح، تکمیل و افزودن برخی اطلاعات در معرفی آثار، مؤلفان و مشخصات چاپ که در جلد‌های چهارگانه ناقص یا نادرست درج شده بود، پرداخته شده است. در این دو مجلد بیش از ۳۵۰۰ اثر فارسی چاپ شده در شبه قاره ثبت شده است. جلد هفتم این اثر شامل نمایه‌های جلد‌های پنجم و ششم است و در آن فهرستی از نام کتاب‌های به فارسی، به لاتین، فاکسیمیل، و نیز نام کسان به فارسی و لاتین آمده است (نوشاهی، عارف، ۱۴۰۳، مقدمه و متن).

به تعبیر دیگر، می‌توان گفت کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در ۲۵۰ سال گذشته در شبه قاره هند و پاکستان و بنگلادش که بیشتر مجلدات اول تا چهارم آن در سال ۱۳۹۱ منتشر شد و اکنون مجلدات پنجم تا هفتم به طبع رسید نمودار بخشی از حضور پرشکوه زبان فارسی و نفوذ، به تعبیر دیگر، می‌توان گفت کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در ۲۵۰ سال گذشته در شبه قاره هند و پاکستان و بنگلادش که پیشتر مجلدات اول تا چهارم آن در سال ۱۳۹۱ منتشر شد و اکنون مجلدات پنجم تا هفتم به طبع رسید نمودار بخشی از حضور پرشکوه زبان فارسی و نفوذ فرهنگی ایران در این کشورهاست و مشتمل بر فهرست چندین هزار عنوان کتاب فارسی و نیز شامل نمایه‌هایی از نام اشخاص و نام کتاب‌ها به فارسی و لاتین بر پایه نظام الفبایی است و بی‌تردید برای تقویت و توسعه دیپلماسی فرهنگی فیمابین کشورهای مذکور، گامی ارزشمند و ضروری برداشته شده است و لازم است که ترتیبی اندیشه شود که این اثر در دسترس کتابخانه‌های ملی و دانشگاهی ایران و شبه قاره قرار گیرد.

پدیدآورنده این اثر، کارهای بارزش دیگری نیز به فارسی و اردو تألیف کرده است و اکنون نیز بی‌سر و صدا و پر زحمت، این اثر را به نگارش درآورده، و با هنرمندی ویراستاران و صفحه‌آراییان و حروف‌نگاران مرکز پژوهشی میراث مکتوب و با سرمایه انتشارات آن مرکز سامان داده شده و به زیور طبع زینده درآمده است. نظام کتاب در وهله نخست به ترتیب موضوعی مرتب شده است و سپس ذیل بر موضوع، کتاب‌ها به ترتیب الفبایی نام کتاب داخل دو خط در بالا و پایین، ذکر شده است.

ممکن است این اثر ارزشمند، نقایصی هم داشته باشد و مؤلف خود نیز به نقایص کار خویش آگاه باشد و می‌داند که وقتی از تاریخ ادبیات فارسی و مکتوبات تألیفی آن در آن دیار، سخن به میان می‌آید باید به وسعت و گستردگی آن منطقه دسترسی یافت و بسیاری جهات را دید و به منابع دیگر دسترسی یافت و مؤلف بنا به دلایلی که اظهار کرده نتوانسته به هند سفر کند و بناگزی از فهرست‌ها بهره گرفته است و ناگزیر است که در آینده و در فرصت‌ها و شرایط ممکن، ذیلی بر کتاب هر چند دشواری‌هایی دارد و یا متن تدوین معرفی کتاب‌شناسی آثار دیگر که پس از تاریخ تدوین این مجموعه به نگارش درآمده و یا نشر می‌یابد در پیوست بیاورد و نیز باید امیدوار بود که در گروه‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی در دانشگاه‌ها، این اثر تحلیل شود و اطلاعاتش استخراج گردد و در شناخت دقیق اسامی اشخاص و نگارش درست نام‌ها و حوزه‌های مختلف موضوعات یاری رسانند.

نوشاهی سعی کرده ذهن خود را جوان نگه دارد و همت خود را بر پایه بایستگی در تکاپو و در تدوین فهرست آثار خطی و چاپی و دیگر آثار مورد علاقه‌اش متمرکز کند و دوران حیات خود را به فرصتی دلپذیر روحی و مادی تبدیل نماید و در این مسیر با درایت و پختگی، آثاری کاربردی بیافریند و نام و نشان بیشتری از خود به جا گذارد به نحوی که بخش مراجع کتابخانه‌ها به آثارش نیازمند باشند. مرحوم استاد احمد منزوی که مدتی با هم همکاری داشتیم در اثبات کارآمدی آقای نوشاهی می‌فرمود او یکی از استثنائات است و استعداد فراگیری فراوان دارد و سعی و کوشش را در هدفی که تعیین کرده پیش می‌راند و از حواشی می‌پرهیزد تا حدی که پیش می‌آید گاهی فرصت همکاری با دیگران برایش ممکن نمی‌شود.

کتاب نوشاهی نه تنها مباحث کتاب‌های پیشین از جمله فهرست چند جلدی مرحوم خان‌بابا مشار را که از جمله مراجع وی هم یاد شده داراست و نقایص و اشتباهات آن را نیز برطرف کرده بلکه کتاب‌شناسی آثار تازه‌ای را در فاصله سال‌های ۱۱۶۰ تا ۱۴۰۲ ش گرد آورده است (مشار، خان‌بابا، ۱۳۵۲، متن / صافی، ۱۳۹۲ / ص ۱۳۷) کاری که آقای نوشاهی انجام داده و اکنون پس از تصحیح و صفحه‌آرایی چاپ شده کار سترگی است و مشاهده این همه آثار و تألیفات از نویسندگان و سرایندگان فارسی‌گوی در سرزمین وسیع شبه قاره با این همه تنوع در موضوعات، شگفتی هر خواننده‌ای را بر می‌انگیزاند و تابلویی از حضور و نفوذ جدی زبان فارسی را علی‌رغم مشکلات فراوانی که در سرزمین هندوستان و نفوذ استعمار انگلیس را در حذف فارسی داشته می‌نمایاند.

خواننده با ملاحظه این فهرست، با اسامی و عناوین تعداد قابل ملاحظه‌ای از آثار نویسندگان آشنا می‌شود و به گرمی بازار علم و دانش و تألیف و تصنیف در بیشتر شاخه‌های علوم و معارف در ادواری پی می‌برد و به زوایا و ابعاد گسترده نفوذ زبان و فرهنگ فارسی بیشتر آشنا می‌شود و این نکته مهم را در می‌یابد که زبان فارسی به واقع، کلید کشف فرهنگ اصیل و ریشه‌دار این منطقه و مشاهده تلاش‌ها و مجاهدات علمی دانشمندان گذشته و حال این خطه است و ادبیات فارسی یکی از مقاطع مهم تحول خود را در آن سرزمین سپری کرده است و به هر صورت تحقیق در ادب فارسی در شبه قاره به عنوان یکی از موازین استمرار و گسترش ادبیات فارسی در بخش مهمی از قلمرو فرهنگ ایرانی و اسلامی، حایز اهمیت است و ثمراتی گرانبها برای مردم شبه قاره و ایران و بسا پژوهشگران سایر سرزمین‌ها داشته است و ثمره افتخارآمیز آن، ظهور سخنور و اندیشگری ارجمند و جهانی چون علامه محمد اقبال است که نه تنها در عرصه فرهنگ مشترک، بل در مقیاس جهانی درخشید و زبانزد خاص و عام شد.

نتیجه‌گیری

بنیاد هر علمی بر منابع استوار است و هر علمی منابع تحقیقی ویژه‌ای دارد که ابزار کار پژوهشگران و عصای دست کتابداران است و پژوهندگان را در جستجوی دانش و دستیابی به اطلاعات بخصوصی یاری می‌دهند و آنان را که دنبال اطلاعات یا اصلاح اطلاعاتی می‌باشند راهنمایی می‌کنند که کجا و چگونه می‌توانند پاسخ پرسش‌ها را که بدان نیاز دارند بیابند.

البته ظهور رسانه‌های الکترونیکی پیشرفته سبب شده‌اند تا بسیاری از پایگاه‌های اطلاعاتی منابع مرجع و منابع علمی و آموزشی را علاوه بر صورت فیزیکی آن به شکل الکترونیکی منتشر کنند و با قیمت پایین و کیفیت عالی در دسترس کتابخانه‌ها و افراد علاقه مند قرار دهند. از سویی سایت بسیاری از کتابخانه‌های معتبر جهان، روی شبکه اینترنت (شبکه شبکه‌ها و بزرگراه اطلاعاتی)، ارتباط با کتاب‌های مرجع را در سطح بین المللی امکان‌پذیر ساخته‌اند.

به هر حال معرفی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره که به صورت فیزیکی به طبع و نشر رسیده، نقش تألیفی بیشتری را در ارائه و تولید دانش علمی در فراسوی سرزمین ایران به دست می‌دهد و راهنمای مفیدی است برای آگاهی پژوهشگران به منابع چاپ‌شده فارسی در دوره‌ای از شبه قاره و راهگشایی برای آشنایی پژوهشگران با موضوعات و مؤلفان و مترجمان و مصححان متن‌های فارسی این دیار و زمینه‌ای است برای انجام تحقیقات دیگر و نیز تقویت مبانی مشترک فرهنگی و نمایی در بخشی از تاریخ ادبیات ایران در ممالک هند و پاکستان و بنگلادش.

این مجموعه به جز شناسنامه کتاب‌شناسی چندین هزار عنوان آثار فارسی، فهرستی از اطلاعات سودمند و آگاهی‌بخش نیز به دست می‌دهد و همچنین نقش شبه قاره را در تاریخ چاپ کتاب‌های فارسی و پیشگام بودن آن را در طبع می‌نماید و نشان می‌دهد که اولین چاپ کتاب فارسی قریب ۴۰ سال پیش از چاپ کتاب در ایران انجام گرفته است به نحوی که آثار انتشارات منشی نولکرز در هند از مجموع کتاب‌های فارسی که در قرن ۱۲ در ایران منتشر شد میسر بود.

من خرسندم که با داشتن بضاعتی مزجات، توفیق آن را داشتم که قدمی هر چند کوچک در معرفی تعدادی از بزرگان ادب و فرهنگ فارسی در ایران و شبه قاره که با آنان آشنایی و مودّت و همنشینی داشته‌ام بردارم و هم به شناسایی و تدوین برخی از فهرست‌های نسخه‌های خطی که دسترسی به آن به دشواری ممکن می‌شد بپردازم نظیر فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مؤسسه سندشناسی دانشگاه سند، نشر دانشگاهی جی سی لاهور (۱۳۸۶ ش/ ۲۰۰۷ م.) و فهرست گنجینه خطی و هنری تالپوران نشر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۳۸۳ ش/ ۲۰۰۵ م.) و همچنین بررسی و تدوین و نشر احوال و آثار و شخصیت و افکار تعداد قابل ملاحظه‌ای از عالمان و عارفان و سخنوران شبه قاره که در ادوار مختلف، تأثیرات فوق العاده‌ای داشته‌اند و مورد توجه و ستایش مردم نواحی بوده‌اند. و به زبان و فرهنگ فارسی، خدمات شایانی ایفا کرده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت کرده است.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ستار، خان‌بابا (۱۳۵۲). فهرست کتاب‌های چاپ فارسی تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- صافی، قاسم (۱۳۴۷). نامه‌ها و نوشته‌های محمدجلال‌الدین طباطبایی. تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- صافی، قاسم (۱۳۸۲). بهار ادب، تاریخ مختصر زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره هند و پاکستان. تهران، دانشگاه تهران.
- صافی، قاسم (۱۳۸۷). تاریخ زبان و ادب فارسی در سند و پیوستگی‌های آن با ایران. تهران، دانشگاه تهران.
- صافی، قاسم (۱۳۹۲). مرجع شناسی عمومی و تخصصی، شناخت و تدوین از آغاز تا امروز. تهران، دانشگاه تهران.
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره. تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- نوشاهی، عارف (۱۴۰۳). کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره. تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

References

- Noshahi, A. (2014). *Bibliography of Persian works printed in the subcontinent*. Tehran, Research Center for Written Heritage. (in Persian)
- Noshahi, A. (2025). *Bibliography of Persian works printed in the subcontinent*. Tehran, Research Center for Written Heritag. (in Persian)
- Safi, Q. (1968). *Letters and writings of Mohammad Jalal al-Din Tabatabaei*. Tehran, University of Tehran Press. (in Persian)
- Safi, Q. (2003). *Bahar-e-Adab, A brief history of Persian language and literature in the Indian and Pakistani subcontinent*. Tehran, University of Tehran. (in Persian)
- Safi, Q. (2008). *History of Persian language and literature in Sindh and its connections with Iran*. Tehran, University of Tehran. (in Persian)
- Safi, Q. (2013). *General and specialized bibliography, recognition and compilation from the beginning to the present*. Tehran, University of Tehran. (in Persian)
- Sattar, K. (1973). *List of Persian printed books in Tehran*. Book Translation and Publishing Company. (in Persian)